

דף שבועי

פרשת בראשית, תשפ"ו, מספר 1639

ניצני המוסר בסיפור בראשית:

מאוטונומיה אנושית להטרונומיה א-לוהית

יוסף קליין

תמימה⁴ ו"תוספת ברכה"⁴. ר' יום טוב בן אברהם אֲשֶׁבֶלִי (הריטב"א)⁵ שולל התייחסות לאסמכתא כחסרת תוקף הלכתי מחייב. הוא סבור שלימוד זה מייצג סמכות שניתנה לחכמים ללמוד הלכות מרמזי תורה.

נעיין בהנמקות הרמב"ם לאיסורים שהוטלו, לדבריו, על האדם הראשון: א. שכולן הן קבלה בידינו ממשה רבנו. ב. הדעת נוטה להם. ג. מכלל דברי תורה יראה שעל אלו נצטווה.

על כך יש לשאול: מה פירוש "שכולם הם קבלה ממשה רבנו"? זהו מידע רטרואקטיבי? כיצד נמסרו האיסורים לדורות ראשונים? היכן מצויה עדות לקבלה זו? האם הכוונה לאסמכתאות הפסוקים בתלמוד במסכת סנהדרין? מדוע האיסורים המנויים ברמב"ם לא נכתבו בתורה במפורש, מייד עם בריאת האדם? על שום מה תועדו לראשונה רק לאחר יציאת נח מהתיבה ומאוחר יותר בעשרת הדיברות? זאת ועוד, מדוע נזקק הרמב"ם לנימוק השני ש"הדעת נוטה אליה", כשמצויה קבלה שהדברים נמסרו לדורות שקדמו לנח? לא זו אף זו, אם בוחנים כיווני חשיבה ש'הדעת נוטה אליהם', ניתן להגיע למסקנות ערכיות מנוגדות. האחת, השאיפה הראויה לכבד כל נברא באשר הוא. השנייה, לעודד ברירה טבעית והעדפת הגורם החזק, בעל סיכויי שרידות בעולם עשיר במבחנים קיומיים. התבוננות בטבע מלמדת שהחזק שורד, וגישה זו תורגמה לאידיאולוגיה הסדומית והנאצית. זאת ועוד, הרמב"ם מציין ש"הדעת נוטה להם", היינו שאדם סביר נמנע מאותם האיסורים. האומנם? הרי בימים שקדמו למבול, הרוב סבר שאין מניעה מביצוע אותם המעשים, ואולי גם לא ראה בהם פסול. שמא דברי רבי אלעזר בר צדוק מלמדים זכות על דור המבול, שכן "אין גוזרין גזירה על הציבור אא"כ רוב ציבור יכולין לעמוד

מטרנתו לדון בתהליכי גיבוש המוסר האנושי בשחר ההיסטוריה, ובטרנספורמציה שחלה בהם ממניעים פנימיים למניעים חיצוניים. הנחיות מעטות ניתנו מא-לוהים לאדם הראשון בגן עדן, ובהן פריה ורבייה ואיסור אכילה מעץ הדעת. הריגת הבל זכתה מה' לתגובה חמורה, למרות שבפרשתנו אין איסור הריגה מפורש, דבר המעורר שאלה על הנימוק לענישה. תהייה דומה עולה באשר לסיבת הקיצור של חיי האדם למאה ועשרים שנה (בר' ו:ג), ומאוחר יותר, בקשר למבול שהכחיד את החי מעל פני האדמה.

הרמב"ם¹ סבור שעל אדם הראשון וצאצאיו נאסרה הריגת בני אדם:

על ששה דברים נצטווה אדם הראשון, על ע"ז ועל ברכת השם ועל שפיכות דמים ועל גילוי עריות ועל הגזל ועל הדינים. אע"פ שכולן הן קבלה בידינו ממשה רבינו והדעת נוטה להן, מכלל דברי תורה יראה שעל אלו נצטווה. מהו המקור לדבריו?

התלמוד² מציין סימוכין מהתורה לאיסורים אלה: מנהני מילי? אמר רבי יוחנן דאמר קרא: "וַיֵּצֵא ה' אֶל-לְהִים עַל הָאָדָם לְאָמַר מִפֶּלַעַי עֵץ הָגֵן אֲכָל תֹּאכְלֶה (בר' ב:טז). "וַיֵּצֵא" אלו הדינים..., "ה" זו ברכת השם..., "עַל הָאָדָם" זו שפיכות דמים..., "לְאָמַר" זו גילוי עריות..., "מִפֶּלַעַי הָגֵן" ולא גזל..., "אֲכָל תֹּאכְלֶה" ולא אבר מן החי".

האם אדם הראשון השכיל להבין איסורים אלה מתוך הלשון הרמוזה? האם ייתכן שהאדם צווה בעל פה באיסורים שלא נכתבו במפורש בתורה?

ר' יהודה הלוי סבור, שהרמב"ם ראה בדברי התלמוד אסמכתא בלבד ולא מקור לאיסורים.³ כך סבור גם הרב ברוך הלוי עפשטיין, מחבר "תורה

* פרופ' יוסף קליין, הפקולטה לחינוך.

¹ משנה תורה, הלכות מלכים ט, א'.

² מסכת סנהדרין נו.

³ ספר הכוזרי ג, עג.

⁴ בראשית ב טז סימן לח.

⁵ ר' יום טוב בן אברהם אֲשֶׁבֶלִי, מסכת ראש השנה טז ע"א.

התורה מלמדת שבני הדורות הראשונים אימצו בהתמדה נורמות שליליות, ובכך סתרו את ייעודם הא-לוהי. הליכת חנוך ונח בדרך ה' מלמדת שבחירת הטוב הייתה ברת השגה. הרב נסים גאון (בהקדמה לתלמוד) והחזקוני (על בר' ז: כא) סבורים אף הם, שדור המבול נכחד משום שהייתה ממנו ציפיה שיימנע מאיסורים שעליהם עבר "מכח סברת הדעת".⁷ ייתכן שלכך כיוון הרמב"ם באמירה: "על ששה דברים נצטווה אדם הראשון... והדעת נוטה להם". הציפיה מהאדם שיגבש לעצמו מערכת מוסרית במצב של היעדר ציווי מהתורה עולה גם מדברי רבי יוחנן: "אלמלא לא נתנה תורה, היינו למדים צניעות מחתול וגזל מנמלה ועריות מיונה".⁸

עם יציאת נח מהתיבה, נעשתה טרנספורמציה במקור הסמכות המוסרית, מאוטונומיה אנושית שנכשלה, להטרונומיה א-לוהית. נשללה מהאדם הזכות לקבוע בעצמו את האבחנה בין טוב לבין הרע. ניתנה לו הנחיה הדרגתית מבורא עולם על המותר ועל האסור. איסור הרצח נחקק ונומק: "כִּי בְּצַלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם" (בר' ט: 1). החידוש היה כפול; עצם ההצהרה הפומבית שמקור האיסור הוא א-לוהי ולא נתון לשיקול דעת אנושי, וכן הקביעה, שהורג אדם נחשב כפוגע בצלם א-לוהים, היינו מורד בו, ומעתה ואילך עונשו חמור מעונשו של קין; לא עוד נדודים, אלא "בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ" (שם). במי מרה ובמעמד הר סיני הורחבו המצוות שמקורן א-לוהי, וכך נוצרה מסגרת קיומית מחייבת שהותירה בתוכה מרחב פעילות גמיש, הנתון לשיקול דעת בני האדם בכל דור.

בה"6 מה היו הקריטריונים לקביעת התנהגויות מסוימות כמושחתות: "וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָרֶץ וְהִנֵּה נִשְׁחָתָה כִּי הִשְׁחִית כָּל בֶּשֶׂר אֶת דְּרָכָו עַל הָאָרֶץ" (בר' ו: 1)?

ייתכן שחוסר הבהירות באשר למקור האיסורים לדורות שקדמו למבול, וההנחה שה' יצר עולם מתוקן מבחינה מוסרית, הביאה את הרמב"ם להציע שלוש הוכחות להטלת האיסורים על האדם הראשון. דומה לכאורה, שאף אחת מהן אינה מבוססת עד תום, ברם צירופן יחד מגביר את הלגיטימציה להגדרתן כנורמות ראויות. אולי על יסוד זה שיער הרמב"ם, לא כאמירה החלטית, שהאדם הראשון ידע על האיסורים: "מכלל דברי תורה יראה שעל אלו נצטווה".

הצעה משלימה לתהליך התגבשות המוסר האנושי:

הקב"ה העניק לאדם ולצאצאיו, הזדמנות לגבש בעצמם את המוסר האנושי, מתוך התבוננות בטבע הבריאה ומודעות עצמית רפלקטיבית לחוזקותיהם וחולשותיהם. ההזדמנות הראשונה נוצרה בשעה שנאסר על האדם לאכול מעץ הדעת, ומתן האזהרה: "כִּי בְּיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת" (בר' ב: 17). בפניו ניצבה הדילמה אם להאמין לבורא עולם, או לחילופין לנחש. בפרספקטיבה מודרנית, הגבלת השיפוט בין טוב ורע נחשבת כחסך תבוני, אך לא כך בגן עדן שייצג עולם טוב בלבד, ללא רע; לא נדרשה בו יכולת שיפוט מורכבת בין השניים. איש גן עדן לא נזקק לאיסורי עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, שכן דעתו לא הייתה נתונה להם. הדו-שיח עם ה' לאחר האכילה האסורה הקנה לאדם הזדמנות לקבוע קוד התנהגותי של קבלת אחריות על המעשה ובקשת מחילה, אך הוא בחר בדרך שונה; בהתחבאות, וכבעל מוקד שליטה חיצון האשים את חוה. גירושו מגן עדן אפשר לו להתבונן ביתר שאת במשגהו ובתוצאה.

ההזדמנות הרפלקטיבית השנייה נוצרה לאחר הגירוש מגן עדן. האדם נאסר בכניסה אליו, ולא תועדו איסורים נוספים שהוטלו עליו ועל צאצאיו. היה ראוי שהדורות שחיו עד המבול ינצלו את יכולת השיפוט האוטונומית בין טוב ורע, ויבחרו בטוב. ציפיה זו ניכרת גם בדברי ה' לקין: "הֲלוֹא אָם תֵּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב לִפְתַּח חַטָּאת רֵיחַ וְאֵלֶיךָ תִּשְׁוֹקְתוּ וְאַתָּה תִּמְשָׁל בּוֹ" (בר' ד: 7). השיפוט האנושי יכול היה להתגבש מתוך התבוננות במאפייני הבריאה, שהכילה יצירים בדרגות שונות; אדם, בעלי חיים, צומח ודומם, ולכולם הוענקה זכות קיום מעצם בריאתם. ההנחיה לאדם לאכול מהצומח בלבד גילמה בתוכה ערך השולל הריגת בעלי חיים לצורכי מאכל. האם הבל התיר לעצמו לשחוט מבכורות צאנו לכבוד ה'? מקורות אחדים מייחסים לו הקרבה, אך היא אינה כתובה בלשון התורה. כתוב רק שהקריב 'מנחה' – מתנה מהבכורות ומחלביהן, מהמובחרים שבהם.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון עורכת לשון: רחל הכהן שיף

⁷ ראו בהרחבה: הרב יהודה עמיטל, והארץ נתן לבני אדם, הוצאת מכללת הרצוג, עמ' 35-40.
⁸ בבלי, עירובין ק ע"ב.

⁶ בבלי, עבודה זרה לו ע"א.

